

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language &
Literature Research

Sayı/Issue 13 (Aralık/December 2023), s. 1089-1101.
Geliş Tarihi-Received: 30.10.2023
Kabul Tarihi-Accepted: 07.12.2023
Araştırma Makalesi-Research Article
ISSN: 2687-5675
DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.1383090

Özbekçede *kirish/kiritma* Söz Yapıları Üzerine

On *kirish/kiritma* Word Structures in Uzbek

Tuğba BİLVEREN*

Öz

Özbekçe gramer kaynaklarında *kiritma* (giriş), *kirish* (giriş), *kirish so'z* (giriş söz), *kiritma bo'lak* (giriş), *kirish/kiritma birikma* (giriş cümlecığı) ve *kirish/kiritma gap* (giriş cümlesi) başlıklarıyla verilen bu yapılar konuşmacının, cümlenin geneline ya da her bir ögeye yüklediği duygusal durumu gösteren yapılardır. Cümlenin ögesi durumunda olmayan ama tüm cümleyi ilgilendiren ve giriş söz niteliği taşıyan *kirish/kiritma* söz yapıları aynı zamanda düşüncedeki kesinlik, şüphe, tahmin gibi anlamları bildiren *kiplik sözler* olarak da değerlendirilir. Türkiye Türkçesi gramerlerinde edatlar, cümle başı edatları, cümle menşeli edatlar, bağlam, cümle dışı unsur gibi başlıklar altında örneklerini gördüğümüz bu konunun Özbek gramerliliğinde nispeten farklı değerlendirildiği görülür. *Birinchildan* (birincisi, ilk önce), *masalan* (mesela), *ya'ni* (yani), *modomiki* (madem ki), *shekilli* (galiba), *afsus* (maalesef, ne yazık ki), *esiz* (maalesef), *demak* (yani, demek öyleyse), *darhaqiqat* (gerçekte, gerçekten), *baxtimizga* (iyi ki), *to'g'ri* (doğru), *rost* (doğru), *shubhasiz* (şüphesiz), *so'zsiz* (koşulsuz, şartsız), *aftidan* (galiba), *haqiqatan* (hakikaten, gerçekten), *odatda* (genellikle), *qisqasi* (velhasıl), *albatta* (elbette), *aytganday* (akla gelmişken), *shunday qilib* (böylece), *oxiri* (son olarak) vb. sözler cümlede müstakil halde bulunan *kiritma* söz yapılarıdır. Özbekçede *kiritma* olarak kullanılan bazı sözlerin asıl anlamını kaybettiği de görülür. Örneğin; *aftidan* (galiba, anlaşılan) sözcüğünün *aft* (yüz, çehre) anlamı unutulmuş, konuşanın tahminini, çıkarımını ifade eden bir söz olmuştur. Aynı şekilde kendi anlamını kısmen kaybetmiş ve *kiritma* söz görevinde kullanılmış fiiller de vardır. *Ishon-*(inan-), *ko'r-*(gör-), *qara-*(bak-) fiilleri de cümlede anlamına göre *kiritma* söz olarak kabul edilir. Bu çalışmamızda Özbekçede sıklıkla görülen ve müstakil bir gramer kategorisi olarak değerlendirilen bu yapıların durumları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Özbekçe, *kiritma*, giriş söz, modal söz.

Abstract

These structures, which are given with the titles of *kiritma*, *kiritma bo'lak*, *kiritma birikma* or *kirish so'z* in Uzbek grammatical sources, are the structures that show the emotional state that the speaker attributes to the general sentence or to each element. Introductory word structures, which are not part of the sentence but are related to the whole sentence and are introductory words, are also considered as modal words that convey meanings such as certainty, doubt, and prediction in thought. It is seen that this subject, which we see under the headings such as prepositions, prepositions at the beginning of the sentence, prepositions originating in the sentence, context, extra-sentence element in Turkey Turkish grammars, is evaluated relatively differently in Uzbek grammar. *birinchildan* (first, first), *masalan* (eg), *ya'ni* (so), *modomiki* (since), *shekilli* (I guess), *afsus* (unfortunately, unfortunately), *esiz* (unfortunately), *demak* (so, say so), *darhaqiqat* (really, truly), *baxtimizga* (good luck), *to'g'ri*

* Dr. Öğretim Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ORCID: 0000-0002-3149-9364.

(true), rost (true), shubhasiz (doubtless), so'zsiz (unconditional), aftidan (probably), haqiqatan (indeed, really), Odatda (usually), qisqasi (in short), albatta (of course), aytganday (by the way), shunday qilib (thus), oxiri (finally), etc. words are self-contained word structures in sentences. It is also seen that some words used as kiritma in Uzbek have lost their original meaning. For example, the meaning of *aft* (face, face) of the word *aftidan* (I guess, understood) has been forgotten, and it has become a word that expresses the speaker's guess and inference. Likewise, there are verbs that have partially lost their meaning and are used as words. The verbs *ishon-* (believe), *ko'r-* (see), *qara-* (look) are also considered as kiritma words according to their meaning in the sentence. In this study, the situation of these structures, which are frequently seen in Uzbek and considered as an independent grammatical category will be tried to be revealed.

Keywords: Uzbek, kiritma, introductory word, modal word.

Giriş

Özbekçede *kiritma* (giriş) ya da *kirish* (giriş) olarak bilinen söz yapıları, cümlelerin asıl öğeleriyle anlamsal ilişki kurabilen ancak yapıda yol açtığı karmaşıklık sebebiyle geleneksel kurallar çerçevesinde değerlendirilmeyen yapılardır. Başka bir deyişle cümlelerin öğeleriyle bağlantılı olmayan söz dizimsel unsurlardır. Bu unsurların bağlaçlı ya da bağlaçsız olarak asıl cümleye dâhil edildiği veya bazen bağımsız bir cümle gibi kullanıldığı görülür. Bu sebeple ara söz ya da ara cümle olarak da karşılır. Biçimsel işlevleri göz önünde bulundurulduğunda cümledeki tonlamayı dahi etkileyerek verilen düşüncüyü, duyguyu daha iyi anlamayı mümkün kılan bu yapıların Türkiye Türkçesi gramerlerinde (Bilgegil, 1984, s. 228-229; Banguoğlu, 2007, s. 390-393; Hengirmen, 1997, s. 175; Karaağaç, 2011, s. 166; Özkan ve Sevinçli, 2021, s. 60) ünlem, bağlam, cümle dışı unsur, edat ya da zarflar içerisinde incelendiği görülür. *Kiplik* (modal) sözlerle de doğrudan ilgisi bulunan bu yapıların ayrı düşen yönleri de mevcuttur. Sözdizimsel olarak ilgi kurmayıp anlam yönüyle tamamlayıcı bir unsur olan, başlangıçta alıntı söz ya da zarf olarak kategorize edilen bu yapılar sonraki çalışmalar doğrultusunda Özbek gramerlerinde ayrı bir tür olarak gruplandırılmalarına tabi tutulmuştur.

Toshaliyev, 20'li yıllarda hazırlanan Özbek gramerlere bakıldığında cümlede yer alan her bir söz grubunun cümlelerin bir ögesi sayıldığını belirtir. Bu nedenle *undalma* (seslenme), *undov* (ünlem) ve *kirish so'z* (giriş sözler) de cümlede yapıya dâhil edilen unsurlar olarak görülmüştür. Cümlelerin "ikinci dereceli öğeleri" olarak *o'gay ergashlar* (üvey yardımcıları), *o'gay to'ldirg'ichlar* (üvey tümleçler), *chin ergashlar* (gerçek yardımcıları), *chin to'ldirg'ichlar* (gerçek tümleçler) gibi farklı isimler olarak kullanılan yapıların en dikkat çekeni *kirish so'z* (giriş söz) yapılarıdır. Bu yapılar *qistirma/qistiriq so'z* (ara söz) ve *qistirma / qistiriq gap* (ara cümle) olarak da isimlendirilmiştir (Toshaliyev, 1976, s. 18).

Kiritma / kirish (giriş) söz yapıları Özbek dilbiliminde ayrı bir söz dizimsel kategori olarak görülmektedir. Bu yapılar esasen cümle içinde diğer öğelerle gramatikal bağ kurmayan, konuşanın ifade ettiği düşüncüyü türlü duygularla anlam yönünden tamamlayan ve sadece mantık ilişkisine sahip yapılar olarak görülür. Konuşanın fikrini anlam olarak destekleyen diğer yapılar ise *kiplik* (modal) sözlerdir. *Kiritma*, *kirish* ya da *kiplik* (modal) sözler anlam ilgisi kurmak, yapıya dâhil olmamak ve müstakil değerlendirilmek suretiyle Özbekçede benzer unsurlar olarak öne çıkar. Aralarında benzerlik görülen bu unsurların ayrılan yönlerine de değinilir. *Kirish* söz ve *kiplik* söz olarak verilen bu unsurların yapıya dâhil oluşuyla *kiritma* yapıların dâhil oluşu bazen farklı değerlendirilir. Yani *kirish* yapılar ara söz, *kiritma* yapılar ise ara cümle olarak gösterilir. *Kirish* (giriş) sözler cümlelerin duygusuna göre kullanılırken *kiritma* (giriş) sözler yeni bir cümle kurmak suretiyle ana fikre etki eder. Ancak cümlede üstlendikleri temel

görev değişmez. Bu tür ara söz ve ara cümleli yapılar Özbekçede *kirish / kiritma konstruksiyali gap* olarak isimlendirilir.

Ara söz ve ara cümleli yapılar konusunda Abdurahmanov ve Shukurov da benzer bir tanım yaparak cümledeki fikirle kiplik ilişki kuran yapıların tamamına *kirishlar* (girişler) demeyi uygun görür. Bu başlık altında bu tür yapılar *kirish so'z* (giriş söz), *kirish birikma* (giriş cümlecik) ve *kirish gap* (giriş cümlesi) şeklinde gruplandırılır. (Abdurahmanov-Shukurov, 1973, s. 289). Cümlede “ilaveli yapılar” olarak değerlendirilen bu unsurların kiplik ilgi kurması yeni bir konu değildir.

Batı dillerinde “modal” sözcüğü ile karşılanan “kiplik”, terim olarak “model, kip belirteci, şekilsel” gibi anlamlar taşır. Anlambilimsel bir konu olan kiplik, konuşanın ifade ettiği fikirle birlikte sergilediği tavır ve tutumların tamamıdır. Konuşanın kiplik söz kullanması, ifade ettiği fikirlere kendi duygularıyla yön vermesi, müdahale etmesi anlamına gelir. Bu durumla aynı yönde gelişen ve Özbekçede *kiritma* ya da *kirish so'z* (giriş söz) olarak adlandırılan yapıların dilbilimciler tarafından ortak bir izahı yoktur. *kirish/kiritma* (giriş) söz yapılarının kiplik bir işaretleyici olarak belirtilmesinin yanı sıra kiplik sözlerin *kirish /kiritma* (giriş) olamayacağı da ifade edilen görüşler arasındadır. Özbek dilbiliminde uzun süredir bu konuda bir merak ve ciddi bir ilgi söz konusudur. Kiplik sözler sınırlandırılrsa da sınıflandırma noktasında tek bir görüş etrafında toplanılmaz.

Özbekçede yüzden fazla kiplik söz bulunur. İşaret ettikleri anlamlara göre; fikrin gerçeklik derecesini ifade eden kiplik sözler, fikrin zorunluluk derecesini ifade eden kiplik sözler; duygusal ilgi kuran kiplik sözler ve düşüncelerin ifade biçimiyle ilişkisini gösteren kiplik sözler olarak tasnif edilebilir. Bu tasnifin içinde fikrin gerçeklik derecesini ifade eden kiplik sözlerin de “kesin olan” “kesin olmayan” biçiminde iki grupta incelendiği görülür. Po‘latovna’ya göre fikrin kesinliğini ifade eden kiplik sözler ise yine kendi içinde anlamsal olarak farklı özellikler taşımaktadır. Buna göre *albatta* (elbette), *chindan* (gerçekten), *haqiqatan* (gerçekten / hakikaten), *darhaqiqat* (aslında), *shaksiz* (şüphesiz), *shak-shubhasiz* (şüphesiz), *so'zsiz* (şartsız-koşulsuz), *tabiiy* (doğal olarak), *beshak* (şüphesiz), *filhaqiqat* (aslında) vb. sözler fikir kesinliğini tasdikleyen sözlerdir. *mayli* (peki / olur), *bo'pti* (olsun), *xo'p* (peki), *yaxshi* (iyi / peki) vb. sözler fikre rıza gösterildiğini ifade eden sözlerdir. Beyan edilen fikrin somutlaştırılması için kullanılan sözler ise *aniqrog'i* (açıkçası), *to'g'risi* (doğrusu), *to'g'rirog'i* (daha doğrusu), *yaxshisi* (iyisi), *eng yaxshisi* (daha iyisi) gibi sözlerdir. Fikrin onaylandığını hatırlatan kiplik sözler ise *voqean* (gerçekten), *darvoqe* (gerçekten / öte yandan), *aytganday* (tabiri caizse /söylendiği gibi), *aytmoqchi* (söylemek gerekirse), *belgilikki* (işaret üzere) gibi sözler olarak verilir (Po‘latovna, 2018, s. 68-70).

Her cümlelinin mutlaka kiplik anlam taşıdığını ifade eden Sayfullayeva vd.'ne göre bu kiplik anlam, cümlelinin özellikle de yüklemi üzerinde önemli bir role sahiptir. Böylece cümleler çeşitli vasıtalarla tahmin, şüphe, istek, şart, emir, inkâr, mecburiyet gibi anlamlar ifade ederler. Cümlelinin yapısına doğrudan dâhil olmayıp, gramatik bir alaka kurmadan sadece kiplik münasebet ifade eden yapılar ise *kiritma kengaytiruvchilari* (giriş genişleticileri) olarak isimlendirilir ve cümlede ifade ettiği anlamlara göre gruplandırılır. Buna göre *takrorlayman* (tekrar ediyorum), *muhimi* (en önemlisi), *ishonsangiz* (inanın), *masalan* (örneğin), *misol uchun* (örneğin), *ta'kidlayman* (vurguluyorum), *aytish kerakki* (söylenmeli ki) vb. ifadeler dinleyicinin dikkatini belirtilen konuya çekmek için kullanılır. *baxtimizga* (iyi ki), *baxtga qarshi* (şansımıza), *o'ylayman* (bence/düşünüyorum), *umid qilaman* (umarım), *o'ylaymanki* (düşünüyorum ki), *shubhasiz* (şüphesiz), *ehtimol* (muhtemelen), *shu ma'noda* (bu anlamda), *qaysidir ma'noda* (bir bakıma/bir anlamda), *afsuski* (ne yazık ki), *atang* (ne yazık ki) duyguları ifade etmek için kullanılır. *To'g'risini*

aytganda (doğrusunu söylemek gerekirse), bir so'z bilan aytganda (bir kelimeyle söylendiğinde), sodda qilib aytganda (basit bir ifadeyle), aniqrog'i (açıkça/kesin bir şekilde), qisqasi (kısaca), gapning indollasi (sözün sonu) gibi ifadeler ise düşünceyi yansıtma biçimine karşı kullanılır. Demak (yani), xulosa (hulasa, sonuç olarak), sababi (sebebiyle), shunday qilib (böylece), ko'rinadiki (görünen o ki), ma'lum bo'ladiki (ortaya çıktı ki), buning ustiga (bunun üzerine), odatda (genelde) gibi ifadeler konuşmacının fikirlerini bir sonuca bağlamak ya da fikirler arasındaki ilişkiye nasıl baktığını göstermek için kullanılır. menimcha (bence), fikrimcha (bana göre), uning so'ziga qaraganda (sözüne göre/sözüne bakarak), aytishlaricha (söyledikleri gibi), xabar berishiga qaraganda (söylenenlere bakılırsa) gibi ifadeler fikrin kime ait olduğunu bildirmek için kullanılır. Birinchidan (ilk olarak), avvalo (evvela) ve ikkinchidan (ikinci olarak) sözleri ise fikirler arasında bir düzen oluşturma göreviyle kullanılır (Sayfullayeva vd., 2009, s. 377-379). Tüm bu ifadeler anlam ve biçim olarak değerlendirildiğinde aynı sözcük ve söz gruplarının hem kiplik hem de kirish/kiritma söz yapısı biçiminde sınıflandırıldığını ancak konuyla ilgili görüş birliğinin tam sağlanamadığını gösterir. Kirish so'z (giriş söz), kirish birikma (giriş cümlecigi) ve kirish gap (giriş cümlesi) için verilebilecek en kapsayıcı tanım konuşanın kendi fikirlerini kiplik sözlerle tamamlaması olacaktır. Kirish/kiritma so'z yapıları konuşma anındaki zaruriyete göre kullanılır. Cümledeki temel fikre ek olarak yeni fikirler yeni duygular katar. Kirish / kiritma yapıların cümle başına ve cümle ortasına geldiği görülür.

1. Özbekçede kirish / kiritma so'z (Giriş Söz) Yapıları

Özbek Türkçesi Gramer Terimleri Sözlüğü (Özkul, 1995, s. 65)'nde kirish (giriş), kiritma (giriş), kirish birikma (giriş cümlecigi), kirish gap (giriş cümle), kiritma bo'lak (giriş söz/bölüm) yapıları için benzer tanımlar verilir. kiritma "konuşmacının, cümlelerin ayrı öğelerine veya bütününe olan yaklaşımını, heyecansal duygularını gösteren kelimeler" şeklinde tanımlanır. Kirish birikma "Kelime grubundan meydana gelen kiritma yapılar" olarak verilir. Uning fikricha (onun fikrince), xullasi kalam (sözün kısası), uning ochiq aytishicha (onun açıkça söylediğine göre) gibi ifadeler örnek olarak gösterilmiştir. Kirish gap "Konuşanın, cümlelerin tamamı veya herhangi bir ögesine olan yaklaşımını ifade eden cümleler" olarak verilir. Undoq demanglar, mana ko'rib turibsiz, jonini jabbarga berib ishlatayotibdi (Öyle söylemeyin, işte görüyorsunuz, canla başla çalışıyor) cümlesindeki mana ko'rib turibsiz ifadesi kirish gap vazifesine örnektir. kiritma bo'lak ise "tek kelimedden ibaret olan yapılar" biçiminde tanımlanmıştır. Hojiyev, Tilshunoslik Terminlarning Izohli Lug'ati'nde ise kiritma gap (giriş cümlesi) ile kiritma so'z (giriş söz) yapılarının benzer görevde olduklarından söz eder. Ancak kiritma so'z, kirish so'z den farklı olarak kiplik anlam içermez ve cümle başında kullanılmaz. Kiritma tuzilma (giriş yapı), kirish birikma (giriş cümlecigi), kirish gap (giriş cümlesi), kirish so'z (giriş söz), kirish tuzilma (giriş yapı) aynı anlam ve görevde tanımlanır. Cümlede bir öge olmadan tüm cümleyle sadece anlam ilişkisi kurar (Hojiyev, 2002, s. 50).

Abdurahmanov vd.'ne göre kiritma sözler, bilinen kelime gruplarından farklı olarak sadece kendi görevlerini yerine getiren birlikler olarak verilir. Cümle biçiminde olan bazı yapılar da kiritma söz görevinde kullanılır. Örneğin; *Avvali shuki, to'ydan keyin Anasim Grugorich'den yuragim cho'chib qoldi* (Her şeyden önce, düğünden sonra Anasim Grugorich'ten içim ürperdi) cümlesinde geçen *avvali shuki* (evveli şu ki, her şeyden önce) ifadesi cümlelerin kiritma (giriş) sözüdür. Cümleyle anlam ilgisi kuran bu ifade, cümlelerin bir ögesi değil, anlamı pekiştirmeye, izahına yardımcı olmaya yarayan bir unsurdur. Bazen bu söz grupları yüklemi düşürülmüş halde de kullanılır. Kiritma söz olarak kullanılan *bundan chiqdiki* (ortaya çıktı ki), *bildim* (anladım), *bilasanki* (biliyorsun ki), *ko'rasiz (ki)* (görüyorsunuz), *qarasam* (baktığımda), *bilmadim* (anlamadım), *aminmanki* (eminim ki), *ko'rdingki* (gördüğünüz gibi) gibi ifadeler sadece kiplik münasebet bildiren

sözler olarak tanımlanır. Örneğin; *bilmadim* (anlamadım, bilemedim) sözü şüphe; *bundan chiqdiki* (ortaya çıktı), *ko'rdingki* (gördün) sözü sonuç; *ko'rasanmi* (görüyor musun), *ko'r* (bak), *qara* (gör) sözleri dikkat çekme; *aminmanki*, *ishon* (inan) sözleri ise inanç bildiren kiplik ifadelerdir. Kiplik münasebet bildiren bu tür *kirish/kiritma* sözler bir cümlede birden fazla olabilirler. Cümledeki anlamı kuvvetlendirmek için tekrarlı kullanımları da mümkündür. Örneğin; *Albatta, albatta iltifotlari uchun a'lo-hazratga ko'p rahmat!* (Elbette, elbette, iltifatları için ekselanslarına çok teşekkürler!) *albatta* (elbette) sözü anlamı pekiştirmek ve onay bildirmek için tekrar edilmiş *kiritma* sözdür (Abdurahmanov vd., 1976, s. 272-273).

Asqarova vd., konuşanın kendini ifade etmesi halinde sahip olduğu düşünceyle inanma, şüphe, tahmin gibi kiplik anlam ilgisi kuran yapılara *kirish va kiritma qurilmali gap* (giriş yapılmış cümle) tanımını verir. Burada ilgi kuran kiplik sözler sıfat, zarf, ünlem görevli olabilirler (Asqarova vd., 2006, s. 253-254). *Hay attang, qani ortoq Odilov, siz gapiring, shu gaplar rostmi?* (Hay aksi, haydi arkadaş Odilov, siz konuşun, bu sözler doğru mu?) örneğinde geçen *hay attang*, bir ünlem ifadesidir ancak cümlenin Özbekçede “giriş yapılmış cümle” grubuna girmesine neden olur. Öz-Özcan’da cümlede ünlemlerin duygusal; kiplik sözlerin ise zihinsel tarafa işaret ettiğinin altını çizer (Öz-Özcan, 2008, s. 449).

G‘ulamov-Asqarova, konuyu iki örnek cümle üzerinden izah eder. İlk cümle; *U albatta bugun boradi* (O elbette bugün gidecek). İkinci cümle ise; *Bu yigit -u bilan men kecha tanishdim- kolxozda brigadir ekan* (Bu yiğit -onunla gece tanıştım- çiftlikte ustabaşımış). Cümleleri karşılaştırdığımızda görülür ki ilk cümlenin *kirish* (giriş) unsuru *albatta* sözüyken ikinci cümlenin *kirish* (giriş) unsuru ise *u bilan men kecha tanishdim* cümlesidir. İlk cümledeki “giriş” unsur cümleye onaylama ya da hoşnut olmama, inanma ya da inanmama gibi kiplik anlamlar katıp cümlenin ezgisini de etkilerken ikinci cümledeki “giriş” unsur anlatılmak istenen fikirle bağlı olarak ek bir bilgi verme durumundadır. Bu ayrıma göre ilk cümledeki gibi yapılar için *kirish konstruksiyalar* (giriş yapıları), ikinci cümledeki yapılar için *kiritma konstruksiyalar* (giriş yapıları) denmiştir. *Kirish konstruksiyalar*, *kirish so'z* (giriş söz) ve *kirish gap* (giriş cümle); *kiritma konstruksiyalar* ise *kiritma so'z* (giriş söz) ve *kiritma gap* (giriş cümle) olmak üzere gruplandırılmıştır (G‘ulamov-Asqarova, 1965, s. 189-190).

Kirish so'zlar (giriş sözler), konuşurun, ifade edilen fikre karşı olan tutumunu gösteren ancak cümlenin öğeleriyle söz dizimsel bağ kurmayan öğelerdir. Örneğin; *Aka, bugun, ota-onalar yig'ilishiga dadam boradilarmi? - Dadam, albatta, boradilar balki onam ham borarlar* (Abi, bugün veli toplantısına babam gidecek mi? - Babam elbette gidecek, belki annem de gider) (G‘ulamov-Asqarova, 1965, s. 190). Bu cümlede gördüğümüz *albatta* (elbette) sözü cümleye inanç, kesinlik, doğruluk gibi anlamlar katarken, *balki* (belki) sözü şüphe, tahmin, belirsizlik gibi anlamlar katmıştır. Cümleye katılan bu anlamlar kiplik anlamlardır ve Özbek dilbilimine göre cümledeki görevleri *kirish so'z* olmaktır.

O'zbek Tili isimli eserde kiplik sözler “özel yardımcı kelimeler” olarak verilir. Konuşmacının ifade ettiği düşünceye karşı tutumunu belirten bu sözcüklerin aynı zamanda cümlede *kirish so'z* (giriş söz) görevinde olduğu gösterilmiştir. Cümlede bir öge olamayan kiplik sözler, cümle öğeleriyle sözdizimsel bağ da kuramazlar. Eserde *albatta* (elbette), *shubhasiz* (şüphesiz), *haqiqatdan ham* (gerçekten de), *haqiqatan* (gerçekten), *o'z-o'zidan* (apaçık bir şekilde), *tabiiy* (doğal olarak), *darhaqiqat* (aslında), *ma'lumki* (malumki /bilinen) sözleri fikre olan inanç; *ehtimol* (ihtimal), *balki* (belki), *hoynahoy* (belki), *shekilli* (galiba), *aftidan* (galiba) sözleri şüphe; *kerek*, *lozim*, *zarur*, *darkor* (gerek) sözleri talep, maksat, şart; *bor* (var), *mayli* (peki/olur), *xo'p* (peki /olur) sözleri tasdik; *yo'q* (yok), sözü inkar; *durust* (doğru), *bo'пти* (oldu/peki), sözleri tasdik, onay bildirirken; *demak* (yani), *xullas* (kısacası), *modomiki* (madem ki), sözleri özetleme, sonuç çıkarma; *darvoqe*

(gerçekten/öte yandan), *aytganday* (söylendiği gibi), *aytmoqchi* (akla gelmişken/söz arasında) sözleri hatırlatma; *afsus* (maalesef), *attang* (ne yazık), *essiz* (yazık) sözleri acıma; *avvalo* (evvela), *oxiri* (sonra), *nihoyat* (sonunda) sözleri ise düşüncenin sırasına işaret eder. Kiplik sözlerin cümlede giriş söz görevinde ve “so‘z-gap” olarak kullanılması da söz konusudur (Turnizyozov-Rahimov, 2006, s. 341-339). Örneğin; *Ertaga dam olish kunimi?* (Yarın istirahat günü mü?) sorusuna *yo‘q* (yok) ya da *albatta* (elbette) gibi cevaplar verilebilir. Verilen bu cevaplar Özbekçede “so‘z-gap” olarak isimlendirilir. Özbekçede dilbilimsel olarak müstakil söz gruplarından sayılan “so‘z-gap” yapısı herhangi bir gramatikal form kabul etmeyen, başka söz gruplarıyla bağlanamayan, anlamı ve görevleri sınırlı yapılardır. *O‘zbek Tilida So‘z Gaplarning Pragmatic Xususiyatlari* isimli çalışmada bu konu üzerinde durulmuş ve kiplik sözler “so‘z-gap” kategorisinde değerlendirilmiştir (Kurbanova-Karimova, 2020, s. 504). Nurmonov vd.’ne göre ise dilbilimsel açıdan kiplik ve kipliği belirleyen araçlar tek bir metodolojiye göre değil, farklı dillerin kendine ait dil malzemelerine göre belirlenir. Ezgi, sözcük yapısı, tekrarlanan yüklemeler, yükleme görevli soru sözcükleri, *undalma* (seslenme) sözleri ve *kirish / kiritma* (giriş) cümleler Özbekçede kiplik vasıtalar olarak kabul edilir (Nurmonov vd., 1992, s. 81).

Xolmonova, “konuşanın dile getirdiği düşünce karşısındaki tavrını ifade eden söze *kirish so‘z* (giriş söz) denir” şeklinde tanım vererek *kirish/kiritma* söz yapılarının pek çok anlamda kullanıldığından söz eder. Buna göre güven ve doğrulama bildiren sözler; *albatta* (elbette), *shubhasiz* (şüphesiz), *ma‘lumki* (malum ki/ bilinen o ki), *haqiqatan* (gerçekten), *haqiqatan ham* (gerçekten de), *darhaqiqat* (gerçekten). Şüphe ifade eden sözler; *ehtimol* (belki), *shekilli* (görünüşe göre), *balki* (belki). Açıklanan görüşün kime ait olduğunu belirten sözler; *menimcha* (bence), *mening fikrimcha* (benim fikrime göre), *uning aytishicha* (onun söylediğine göre), *aytishlaricha* (söylenilene göre), *sizningcha* (size göre). Mutluluk veya üzüntü belirten sözler *baxtimga* (şansıma), *baxtga qarshi* (şansımıza), *attang* (ne yazık ki), *afsuski* (ne yazık ki). Beyan edilen fikrin sırasını belirten sözler; *birinchidan* (ilk olarak), *ikkinchidan* (ikinci olarak), *avval* (evvel), *oxiri* (sonra), *nihoyat* (nihayet). Beyan edilen fikirler arasındaki bağı bildiren sözler; *demak* (yani), *shunday qilib* (bu yüzden), *umuman* (genellikle), *aksincha* (aksine), *aks holda* (aksi halde), *shuningdek* (bunun gibi), *xullas* (kısacası), *ayniqsa* (özellikle), *binobarin* (o halde/ demek ki), *asosan* (esasen), *xususan* (özellikle). Tasdik ya da inkar bildiren sözler; *ha* (evet), *yo‘q* (hayır), *mayli* (belki), *to‘g‘ri* (doğru) gibi ifadelerdir. Xolmonova’nın *kirish gap* (giriş cümlesi) ve *kirish birikma* (giriş cümleciği) tanımlarına göre konuşmacının kendi ifade ettiği düşünceye karşı olan tutum, bir bağlaçla ifade ediliyorsa *kirish birikma* (giriş cümleciği) dir. Konuşmacının kendisi tarafından ifade edilen görüşe katkıda bulunacak sözler bütünü ise *kirish gap* (giriş cümlesi)dir. Bu türlü cümleler virgülle birbirinden ayrılır (Xolmonova, 2007, s. 159). Düşüncenin gerçeklikle ilişkisini ifade eden sözcüklere kiplik söz denilmiştir. *Kirish so‘z* (giriş söz) bahsinde verilen anlamsal tasnif bu yapı için de verilmiş, düşüncenin netliğini ve gerçekliğini teyit eden, belirsizliğini ya da düşünceler arasındaki ilişkiyi veren, kipliği ifade eden, onay, olumsuzluk ve pişmanlık anlamına gelen kiplik sözcükler biçiminde gruplandırılmıştır. Ancak Xolmonova, kiplik sözcüklerin cümlede görevli yapılar olduğundan söz ederek bu sözlerin cümledeki görevinin *kirish so‘z* olduğunun altını çizer (Xolmonova, 2007, s. 143-144). Buna göre *kirish so‘z* (giriş söz) cümlelerin kiplik belirteçlerindedir. Sapayev, diğer sözcük türleri gibi kiplik sözcüklerin de kendilerine özgü yapısal, anlamsal ve söz dizimsel özellikleri olduğuna değinir. Özbekçede bir kiplik ifadenin *kirish so‘z* (giriş söz) görevinde kullanılıyor olması onun söz dizimsel özelliği; kesinlik, varsayım gibi anlamları ifade etmesi diğer sözcük türlerine göre cümleden bağımsız oluşu ise anlamsal özelliği gereğidir. Konuşanın ifade ettiği düşüncenin gerçeklikle olan ilgisini belirleyen doğrulama, varsayım vb. durumları da belirten kiplik sözcükler Özbekçede *kirish so‘z* (giriş söz) görevindedir (Sapayev, 2009, s. 243). Sapayev

buna rağmen bir kiplik söz ile bir giriş sözün eşdeğer olmadığından bahseder. Yani kiplik sözler Özbekçede *kirish* ya da *kiritma* yapı olarak kullanılan sözcüklerden biridir. Bu durumda kiplik dışında farklı yapılar da *kirish* ya da *kiritma* olabilir.

Kiplik sözler *kirish* yapı olarak kullanılsa da her *kirish* yapı kiplik anlam taşımaz. Bu durumda genel düşünce akışını, konuşma tarzını *shunday ekan* (öyle ki), *shunday qilib* (öyle ki, yani), *tog'risini aytganda* (doğrusunu söylemek gerekirse), *qisqacha aytganda* (kısaca söylemek gerekirse), *boshqacha aytganda* (başka bir deyişle) gibi ifadelerle belirten; *baxtga qarshi* (şansa), *mening baxtinga* (şansıma), *iqorman* (itiraf ederim ki), *aytganday* (söylediğim gibi), *aytmoqchi* (söylemek gerekirse) gibi ifadelerle türlü ilişkiler bildiren; düşüncenin kaynağını açıklama, tanımlama, sınırlama için kullanılan *menimcha* (bana göre), *aytishicha* (söylenilene göre), *sizningcha* (size göre), *o'ylashimcha* (düşünceme göre), *sizning fikringizcha* (sizin fikrinize göre), *uning aytilishicha* (söylediğine göre) gibi ifadeler kiplik söz değil *kirish so'z* (giriş söz) yapılarıdır (Sapayev, 2009, s. 246).

Rahmatullayev, kiplik sözlerin cümlelerin tamamına etki eden, konuşanın kendi fikrinin kesinliğine, gerçekliğine vs. duyduğu inancı ifade eden ve kendi içinde bazı özellikleri olan bir gramer kategorisi olduğunu izah eder. Bu özelliklerin başında bu türlü sözcüklerin kök sözcük şeklinde olması gelir. Ancak bazı kiplik sözler Rahmatullayev'e göre ekli sözcük olsa da kök sözcük kabul edilir. Örneğin *darhaqiqat* sözü Tacikçe *dar* ve *haqiqat* sözlerinin birleşmesinden oluşmuştur. Ancak Özbekçede müstakil kök sözcüktür (2006: 136). Bazen de asıl unsurun düşürüldüğü ancak anlamın değişmediği kiplik sözler de görülebilir. *O'z-o'zidan aniq* (apaçık bir şekilde) ifadesi Özbekçede sadece *o'z-o'zidan* biçiminde kullanılır ve anlamda bir değişiklik olmaz (Rahmatullayev, 2006, s. 137). Konuşanın zihinsel ve duygusal tutumunu gösteren, cümlelerin hem içinde hem de sonunda kullanılabilen, tek ya da birden fazla sözcükten oluşabilen kiplik sözler için de *kirish bo'lak* (giriş söz) denir. Pek çok anlam ihtiva eden bu yapılar bir söz grubu ya da bir cümle gibi de görünebilir. Rahmatullayev, diğer gramercilerden farklı olarak kişiler arasındaki münasebeti anlatan ya da selamlaşma bildiren yapıların da *kirish bo'lak* olarak değerlendirildiğini ifade eder. Örneğin; *xayr* (güle güle), *rahmat* (teşekkür ederim), *hormang-salomat bo'ling* (endişelenmeyin-sakin olun) gibi ifadeleri göstererek esasen bu ifadelerle cümle demek daha doğru olacaktır (Rahmatullayev, 2006, s. 381-382). *O'zbek Tilining Tarxiy Grammatikasi'*nda konuşanın fikrine uygun türlü kiplik münasebetler kuran yapıların tamamına *kirishlar* (girişler) denilmiştir. Bu ifade esasen *kirish so'z* (giriş söz), *kirish birikma* (giriş cümlecikleri) ve *kirish gap* (giriş cümlesi) yapılarına verilen üst başlık gibi görülür. Kullanım alanı oldukça geniş olan bu ifadelerin günümüz Özbekçesinde şekil ve anlam bakımından daha da genişlediği görülür (Abdurahmanov vd., 2008, s. 382-383). Kononov'a göre ise kiplik sözcükler işlevsel olarak konuşmacının iradesini ve gerçekliğe karşı tutumunu gösteren ifadelerle karşılık gelen sözcüklerdir. Gerçek bir soru cümlesinde şüphe, varsayım, sürpriz vb. duygular katan kiplik sözler eşlik edebilir demıştır (Kononov, 1960, s. 346). Kononov *Grammatika Uzbeksikogo Yazıka'* da kiplik sözleri;

1. *mana, ana* (işte) gibi konuşmadaki kişisel tonlamaları vurgulayan sözler
2. *hatto, hattoki* (hatta / üstelik) gibi konuşmaya çeşitli kiplik anlamlar katan sözler
3. *kerak* (gerek), *mumkin* (mümkün), *mumkin emas* (mümkün değil), *lozim* (lazım) gibi cümlelerin yüklemi olabilen sözler biçiminde üç gruba ayırır (Kononov, 1960, s. 336-337).

2. *Kirish/Kiritma* Sözlerin Yapı Bakımından Değerlendirilmesi

Cümlede kiplik anlam ihtiva eden *kirish/ kiritma* söz yapıları, konuşanın duygularını iletme amacıyla Özbekçede sıklıkla kullanılan anlambilimsel unsurlardandır.

Görevleri aynı olan bu yapıların isimlendirilmeleri farklılık gösterebilir. *kirish so'z* (giriş söz), *kirish bo'lak* (giriş söz), *kiritma bo'lak* (giriş söz), *kiritma birikma* (giriş cümlecikleri), *kirish gap* (giriş cümlesi), *kiritma gap* (giriş cümlesi), *so'z kiritma* (giriş söz), *birikma kiritma* (giriş cümleciği) olarak isimlendirilen bu yapıların cümledeki etki alanları kısmen değişkendir. Buna göre yapılan tasnifler hem anlama hem de yapıya işaret edecek şekilde düzenlenmiş ve cümlenin söz dizimsel unsurları da kapsama dâhil edilmiştir. Bu yapıların cümlede kurduğu anlam bağı kullanım sıklığını artırarak sayıca çoğalmasına sebep olur. Çoğu ya tek bir sözcükten ya bir söz grubundan ya da cümleciklerden oluşmuş olan bu yapıların anlam değişmesi yaşamış veya kalıplaşmış unsurlar olduğu da görülür. *Kirish* ve *kiritma* yapılar; müstakil sözcük, söz grubu ve cümle olmak üzere üç türdür. Bu yapıları cümlenin diğer elemanlarından ayıran unsur ise vurgudur. Tonlama özellikleri, konuşma temposu bu ayırıda önemli rol oynar. Bazen cümlede yer alan ünlemler konunun gerçeklikle ilişkisini, konuşanın görüşünü ifade eden kiplik sözler olurlar. Yani böyle durumlarda cümledeki ünlem, aynı zamanda *kirish/ kiritma* söz yapısı olur. Örneğin; *Bu savdogar, oh, osha ayelni qaritdi* (Bu tüccar, ah o kadını yaşlandırdı) cümlesinin ünlem sözü olan *oh* (ah) aynı zamanda *kirish so'z* (giriş söz)'ü olarak karşımıza çıkar (G'ulamov ve Asqarova, 1965, s. 190). *Kirish* söz olarak kullanılan ünlem ifadesi ya da diğer ifadeler eklendikleri cümleyle söz dizimsel bir bağ kurmasa da anlam ve ezgi yönünden cümleyi tamamlar. *Kirish/kiritma* söz yapısının kullanılmadığı düşünülürse cümlenin hayıflanma, sitem, heyecan, acıma, öfke ya da benzeri duyguları kaybettiği görülür. Konuşma esnasında kullanılan ifadelerin yazıda da kullanılması duygu geçişlerinin verilmesi noktasında *kirish/kiritma* söz yapılarının temel görevini ortaya çıkararak bir bakıma kullanımını da zorunlu hale getirir.

G'ulamov- Asqarova, konuşanın kendi düşüncesine, bu düşünceye uygun ezgi ve genel duruma göre cümlede kullanılan yapılara *kirish so'z* (giriş söz) demektedirler. *Kirish so'z* yapıları tek sözcükten ya da söz grubundan oluşurlar (G'ulamov-Asqarova, 1965, s. 191). *Men, qisqasi, ertaga yetib boraman* (Ben kısacası yarın geleceğim) cümlesi ile *Men qisqasini aytganda, ertaga yetib boraman* (Kısaca söylemek gerekirse ben yarın geleceğim) cümlesi anlam olarak aynıdır. Ancak ilk cümledeki *kirish so'z* yapısı *qisqasi* sözcüğü iken ikinci cümlede aynı anlamı bir sözcük grubu olan *qisqasini aytganda* karşılar. *Kirish* söz yapılarının belirli tonlama özellikleri bulunur. Cümlenin diğer unsurlarından daha zayıf, daha alçak bir tonla ancak daha hızlı bir şekilde söylenirler. Genellikle bir duraklama vardır. Örneğin; *U to'g'ri bola* (O doğru bir çocuk) cümlesinde *kirish* yapı yoktur. Ancak *U, to'g'ri, bola* (O, doğru, bir çocuk) cümlesinde ise *kirish* yapı *to'g'ri* (doğru) sözüdür (G'ulamov-Asqarova, 1965, s. 191). Buradaki temel ayırım cümlede tonlamayla alakalıdır. Yazıda ise virgül kullanılmış olması, tonlamaya yardımcı olan unsurdur.

Cümlede bir öge görevinde olmayan *kirish/ kiritma* yapılar, asıl öğelere de gramatik olarak bağlı değildir. Aradaki ilişki anlamsal bir bağdan öteye gitmez. Özbek edebi dilinde *kirish* söz yapılarını *kirish bo'lak* (giriş söz), *modal bo'lak* (kiplik söz), *yo'ldosh bo'lak* (yoldaş söz) ve *uchunchi darajali bo'lak* (üçüncü dereceli söz) biçiminde gruplandıran Toshaliyev'e göre *kiritma* yapılar ise cümledeki dizilişe göre *so'z kiritmalar* (giriş sözleri), *birikma kiritmalar* (giriş cümlecikleri) ve *murakkab kiritmalar* (birleşik girişler) olarak isimlendirilir (Toshaliyev, 1976, s. 21-24).

Abdurahmanov vd.'ne göre *kiritma* (giriş) sözler yapı bakımından iki başlık altında incelenmelidir; tek sözcükten oluşan *kiritma bo'laklar* (giriş sözleri) ve bir söz grubundan oluşan *kiritma birikmalar* (giriş cümlecikleri). *Kiritma bo'laklar* (giriş sözler), tek sözcükten oluşsa da cümlede bir söz grubuyla bağlantılıdır. Buna göre kendi içinde *isim tipi giriş sözler*, *zamir tipi giriş sözler*, *sıfat tipi giriş sözler*, *sayı bildiren giriş sözler*, *zarf tipi giriş sözler*, *fil tipi giriş sözler* olarak tasnif edilir.

İsim tipi giriş sözler; *xullas* (kısacası), *xayriyat* (iyi oldu ki, çok şükür), *darvoke* (öte yandan, gerçekten), *taajjub* (hayret), *chamasi* (galiba, anlaşılan), *mayli* (peki, olur), *holbuki* (halbuki), *modomiki* (madem ki), *baxtimizga* (iyi ki), *aftidan* (galiba), *nazarida* (görüşüne göre), *odatda* (genellikle), *har holda* (her halde) vd. şeklindedir. Bu sözler cümlede yalın durumda olabilirken, yönelme, bulunma ve ayrılma durum eki ve 3. şahıs iyelik eklerini alabilir, anlamı kuvvetlendirmek için yüklemelerle ve yardımcı sözlerle birlikte kullanılabilirler.

Zamir tipi giriş sözler; *bundan tashqari* (bundan başka), *har qalay* (ne de olsa), *menimcha / meningcha* (bana göre), *sizningcha* (size göre) vb. sözlerdir.

Sıfat tipi giriş sözler; *to'g'ri* (doğru), *to'g'rirog'i* (daha doğrusu), *durust* (dürüst), *tuzuk* (iyi, doğru), *ajab* (şaşılacak), *qisqasi* (kısacası), *so'zsiz* (koşulsuz, şartsız), *shubhasiz* (şüphesiz), *tabiiy* (tabi), *rost* (doğru), *ma'lumki* (malum ki) vb. sözlerdir.

Sayı bildiren giriş sözler; *birinchidan* (birincisi, ilk önce), *ikinchidan* (ikincisi) sözleridir. Bu giriş sözler bazen ayrılma durum ekiyle bazen de yardımcı sözlerle birlikte kullanılır. Zarf tipi giriş sözler; *albatta* (elbette), *ayniqsa* (özellikle), *dastlab* (ilk önce), *avval* (evvel), *oxir* (son, ahir), *xolos* (sadece), *shukur* (şükür), *nihoyat* (nihayet), *haqiqatan* (hakikaten), *umuman* (genelde), *aynan* (aynen), *xususan* (özellikle, bilhassa), *asosan* (esasen), *zotan* (zaten), *vaholanki* (oysa ki), *darhaqiqat* (gerçekten), *shunungdek* (bunun gibi), *har vaqtdagidek* (her zamanki gibi), *taxmincha* (tahminime göre), *aksincha* (aksine, bilakis) vb. sözlerdir.

Fiil tipi giriş sözler ise kendi içinde türlere ayrılmıştır. *Deyman* (diyorum), *o'ylaymanki* (düşünüyorum ki), *qaytaraman* (tekrar ediyorum), *kechirasiz* (pardon), *ko'rasizki* (göreceksiniz ki), *bundan chiqdiki* (ortaya çıktı ki), *ishonasizmi* (inanır mısın), *bilasiz mi* (bilir misin), *anglashildiki* (anlaşıldı ki), *bordi-yu* (vardı ki) gibi sözler zamanı şahsı belli olan sözler kategorisindedir. *Ishon* (inan), *ko'r* (gör), *qara* (bak), *aytaylik* (diyelim ki), *oylab ko'r* (göz at), *shoshma* (acele et) vb. sözler ise emir kipinde kullanılan giriş sözlerdir. Bu fiillerin kendi anlamı dışında da kullanıldığı görülür. Bu durumda dinleyicinin dikkati çekilmek istenir. Özellikle *deyman* (diyorum), *bordi-yu* (vardı ki), *ko'rasizki* (göreceksiniz ki), *qarang* (bakın) sözleri bu türdendir. Emir kipinde kullanılan bu türlü fiiller birleşik bir cümlenin ana cümlesinde giriş söz olurlar. *Ayrgan* sözcüğünün +dek/+day eklerini almasıyla oluşan *aytgandek* (akla gelmişken, söz arasında) sözcüğü giriş söz (kiritma) olarak kullanılır. Yanı sıra *aytganday* sözcüğü, kendi sözlük anlamını kısmen kaybederek konuşan kişinin aklına gelen fikri o anda ifade ettiğini gösterir. *Shunday qilib* (böylece), *ishqilib* (ne de olsa) sözleri de fiilin zarf-fiil eki almış şekilleri olarak giriş söz biçiminde kullanılır. Abdurahmanov vd., giriş sözlerden bazılarını herhangi bir gruba dahil etmez. *Ya'ni* (yani), *shekilli* (anlaşılan, galiba), *afsus* (maalesef), *esiz* (ne yazık ki), *koshki* (keşke), *ehtimol* (bir ihtimal), *shoyad* (şayet), *attang* (ne yazık) sözlerinin morfolojik olarak giriş söz değil modal (kiplik) söz olduğunu bilhassa ifade eder (Abdurahmanov vd., 1976, s. 273-276). G'ulamov-Asqarova da benzer ifadelerle *kirish so'z* yapılarının aslında isimler, zarflar, kiplik sözler, zamirler ve fiillerden oluştuğunun altını çizer. *Ma'lumki* (belli ki/biliniyor ki), *baribir* (neyse), *anglashiladiki* (anlaşılan o ki) gibi ifadeler aslında birleşik bir cümlenin unsurlarını meydana getiriyor olabilir. Örneğin; *Ma'lumki paxta terimi setyabr' oyidan boshlanadi* (biliniyor ki, pamuk toplamaya Eylül ayında başlanır). Cümlede geçen *ma'lumki* ana cümle; *paxta terimi sentyabr' oyidan boshlanadi* ise Özbekçede *ega ergash gap* (özne yan cümlesi) olarak kabul edilir (G'ulamov-Asqarova, 1965, s. 192). *Kirish* yapılar çoğunlukla cümlenin tümüne etki eden yapılardır. Ancak münferit durumlarda cümledeki tek bir ögeyi etkilediği de görülebilir. Eğer cümlenin genelini etkiliyorsa cümledeki yeri değişebilir, başında, ortasında ya da sonunda bulunabilir. Eğer sadece bir ögeyi etkiliyorsa cümledeki yeri sabittir, değişmez.

Kiritma birikmalar (giriş cümlecikleri) cümlede isim tamlaması, sıfat tamlaması ya da tümleç göreviyle kullanılabilen yapılardır. Buna göre *kiritma birikma* (giriş cümlecikleri) şöyle gruplandırılmalıdır;

1. Belirli isim tamlaması olan giriş cümlecikleri; *uning fikricha* (onun fikrinde), *qariyalarning aytishicha* (eskilerin demesiyle), *sening baxtinga* (senin şansına), *buning üstiga* (bunun üstüne/ üstüne üstlük), *mening nazarimda* (benim nazarımda), *sening bilishingcha* (bildiğin kadarıyla) vb.

2. Sıfat tamlaması olan giriş cümlecikleri; *bir tomondan* (bir taraftan), *bir yoqdan* (bir taraftan), *shu jumladan* (bu cümleden), *bir so'z bilan* (tek kelimeyle) vb.

3. Cümlede zarf tümleci olan giriş cümlecikleri; *boshqacha aytqanda* (diğer bir deyişle), *ochiq aytqanda* (açıkça söylemek gerekirse), *qisqa qilib aytqanda* (kısacası/ kısaca söylemek gerekirse), *qisqa qilib aytishicha* (kısaca söylemek gerekirse) gibi ifadeler bunlardan bazılarıdır. Bazı giriş cümlecikleri; *qisqasini aytsam* (kısaca söylemek gerekirse), *to'g'risini aytqanda* (doğrusunu söylemek gerekirse); *deganingizdan bilsak* (dediğimize göre), *menga desa* (bana söylese) örneklerinde görüldüğü gibi sıfat-fiil ya da şart kip eki almış biçimde cümlelerin yan cümlesi gibi görünür. Ancak yan cümle değildir (Abdurahmanov vd., 1976, s. 277).

Özbek gramerciliğinde ana cümle ve yan cümle birleşik cümlelerin unsurlarıdır. Yapı bakımından incelenen cümleler temelde basit, birleşik ve girişik cümle olarak değerlendirilir. Basit cümleler pek çok açıdan değerlendirilmek suretiyle kendi içinde de gruplandırılır. Bu gruplamalar cümledeki duyguya, anlama, unsurların sayısına, bu unsurların birbirleriyle olan bağlantı durumlarına ve cümlede geçen ara sözlere göre isimlendirilir. Birleşik cümle ise yapısındaki yan cümlelerin durumu ve ihtiva ettiği anlama göre çok çeşitlidir. Bazen yan cümle gibi görünen cümlecikler aslında birer giriş söz ya da giriş cümlecikidir. Ünlem cümleleri ve eksilteli cümleler de bu gruba dâhil edilmelidir.

Kirish/ kiritma gaplar (giriş cümleler) olarak verilen giriş ifadeler daha geniş, daha açıklayıcı biçimde kalıp ifadeler olarak karşımıza çıkar ve Özbekçede birleşik cümle yapısına benzer özellikler taşır. Birleşik bir cümlede bulunan *kirish/kiritma gap* (giriş cümlesi), basit cümleye benzese de cümledeki görevi değişmez ve sadece ana fikre ek olarak tamamlayıcı bir fikir ifade eder. Bununla birlikte gramatikal alaka ve tonlama ayırt edici özellikleridir. Sayfullayeva vd. bu konuyu izah edebilmek için şu örneği kullanır; *O'rmondan (u yerda yirtqich hayvonlar bor edi) bo'kirgan ovozlar eshitilardi* (Ormandan [orada yırtıcı hayvanlar vardı] kükrek sesler işitiliyordu) cümlesi *O'rmonda yirtqich hayvonlar bor, shuning uchun u yerda bo'qirgan ovozlar eshitilardi, u yerda yirtqich hayvonlar bor edi* şeklinde değiştirilirse cümledeki gramatik bağımsızlık artacak ve ayrı ayrı basit cümleler olma durumu ortaya çıkacaktır (Sayfullayeva vd., 2009, s. 380). Daha çok ara cümle olan giriş cümleler beş biçimde tasnif edilebilir;

1. Yükleme şart kipiyle çekimlenmiş giriş cümleler; *Yaxshilik, menga qolsa, tushga kirmağan bir yaxshilik* (İyilik, bana kalırsa, hayali kurulmayan iyi bir şey).

2. Yükleme emir kipi olan giriş cümleler; *Qaysi Xo'shro'y? Esim ham qursin, ha, qishloqdanmi?* (Hangi Xo'shr'oy? Hatırlamama izin ver, hah, köyden mi?)

3. Yükleme kesinlik bildiren giriş cümleler; *O'zingiz bilasiz, to'rt yildan beri bu yerda ishlayman, tinim yo'q, ishdan boshim chiqmaydi* (Kendiniz biliyorsunuz, dört yıldan beri bu yerde çalışıyorum, dinlenmek yok, işten başımı kaldıramıyorum).

4. Yükleme -moqchi, -ganday ya da ganda sıfat-fiil ekleri ile kurulan giriş cümleler; *Ishq o'tida yongan, Jobir aytganday, uyqusiz ko'zlari qizarganday ko'rindi* (Jobir'in dediği gibi aşk ateşinde yanan uykusuz gözleri kızarmış gibi göründü)

5. Yükleme isim olan giriş cümleler; *Kunduzi bo'lsa, o'zingizdan o'tar gap yo'q, xunuqroq ko'rinadi* (Gündüz olursa, dert etmenize gerek yok, daha çirkin duruyor) (Abdurahmanov vd., 1976, s. 284).

Sonuç

Kirish/kiritma söz yapılarının anlamı, yapısı ve bağlantı sebepleri çok çeşitlidir ve Özbekçede önemli bir üslup aracı olarak yaygın biçimde kullanılmaktadır. Konuşmacı her zaman nesnelere ve olaylar arasındaki ilişkinin niteliğini, farklı yönlerini ya da aradaki bağı kendi düşünme biçimiyle algılar ve buna göre ifade eder. Belirsiz, soyut gibi görünen ya da açıklama isteyen duygu ve düşüncelerini daha anlaşılır hale getirmek için ek bilgi verme ihtiyacı duyar. Bu gereklilik konuşmacının zihninde kurduğu cümlede *kirish/kiritma* yapıların kullanımını zorunlu kılar.

Cümleler sadece taşıdıkları sözcüklerle değil aynı zamanda anlamsal bağ kurduğu unsurlarla da düşünülmelidir. Yapıyı oluşturan elementler ile anlamı tamamlayan elementler birliktedir. Cümlede kiplik ilgi kurmasının yanı sıra kurulumuna dâhil olmayan sözler biçiminde de değerlendirilen bu yapılar tamamen anlambilimsel unsurlardır. Fikirlerin kavramlar ve olaylarla ilişkilendirilmesi, fikrin sırasının belirtilmesi, tasdik ya da inkâr edilmesi, doğrulama ya da güven bildirmesi, cümlede ünlem görevinde kullanılması ve konuşanın kendi fikirlerine duyduğu inancı ya da dinleyiciyle olan münasebetini gösteren *kirish/kiritma* yapılar sözcük, söz grubu ya da cümle olarak karşımıza çıkar ve cümlenin ana öğelerinden ezgi yönüyle ayrılır. Böylece konuşanın konuşma hızı ve vurgusu kendi görüşünün gerçekliğine göre biçimlenir. Özbekçede hem konuyu hem de muhatabı doğrudan etki altına alan *kirish/kiritma* söz yapıları; yükleme düşürülmüş halde kullanılabilir. Tek sözcükten oluşabildiği gibi bir söz grubu ya da basit bir cümleden de oluşabilir. Cümlede isim ve sıfat tamlaması ya da zarf tümlecisi biçiminde karşımıza çıkabilir.

Özbekçede *kirish/kiritma* söz yapılarının kiplik anlam taşıyor olması kiplik işaretleyicilerle direkt eşdeğer olduğu anlamına gelmez. Yani kiplik sözler ya da işaretleyiciler *kirish/kiritma* söz olarak kullanılsa da her *kirish/kiritma* söz yapısı kiplik anlam taşımayabilir. Ancak hem *kirish/kiritma* söz hem de kiplik anlam taşıyan sözlerin oldukça sık kullanıldığı görülür. Örneğin; düşüncenin kaynağını açıklamak ya da sınırlamak için konuşanın kullandığı *menimcha* (bana göre), *aytishicha* (söylenilene göre), *sizningcha* (size göre), *o'ylashimcha* (düşünceme göre), *sizning fikringizcha* (sizin fikrinize göre), *albatta* (elbette), *so'zsiz* (koşulsuz), *haqiqatan* (hakikaten), *darhaqiqat* (aslında), *haqiqatda* (gerçekte), *tog'ri* (doğrusu), *umuman* (genelde), *anglashiladiki* (anlaşılan o ki), *ko'rinishdan* (görünüşe göre), *ma'lumki* (malum), *xullasi* (temel olarak), *qisqasi* (kısacası), *shunday qilib* (bu yüzden), *demak* (yani), *anglashimca* (anladığım kadarıyla), *modomiki* (olduğu sürece), *nihoyat* (nihayet), *ayniqsa* (özellikle), *mayli* (peki, olur), *shunigdek* (bunun gibi), *rost* (doğrusu), *darvoqe* (bu arada), *durust* (doğrusu), *qalay* (nasılsa), *har holda* (her durumda), *xolos* (sadece), *yaxshisi* (en iyisi), *ya'ni ochigi* (yani açıkçası) gibi sözler konuşan kişinin belirtilen durum ya da olayla ilgili düşüncelerini ifade etmesini sağlayan ve kiplik anlam taşıyan birer *kirish/kiritma* so'z (giriş söz)dür.

Konuşan kişinin belirtilen durum ya da olayla ilgili duygusal yaklaşımını ifade eden giriş söz ve cümlecikler gruplandırıldığında;

1. *ehtimol* (ihtimal), *aftidan* (galiba, anlaşılan), *chamasi* (görünen o ki), *shekilli* (galiba) sözleri şüphe bildirirken; *baxtimizga* (iyi ki), *toleimizga* (şansımıza), *hayriyat* (iyi ki), *shukur* (şükür), *nihoyat* (nihayet), *ishqilib* (ne de olsa) vb. sözler sevinç bildirir.

2. *koshki* (keşke), *koshkiydi* (keşke), *ishqilib* (ne de olsa), *shoyad* (şayet) gibi sözler ümit etmeyi; *nahot ki* (nedense), *ajab ki* (acaba), *taaccüb ki* (acaba) gibi sözler garipsemeyi; *afsus* (maalesef), *esiz* (yazık ki), *attang* (ne yazık), *baxtga qarshi* (maalesef), *taassufki* (üzgünüm), *aksiga olib* (aksine) vb. sözler ise acıyı ifade eder.

3. *menimcha* (bence), *fikrimcha* (düşünceme göre), *fahmimcha* (anladığıma göre), *uning so'ziga ko'ra* (onun sözüne göre), *aytishlaricha* (söyledikleri gibi), *bildirishiga qaraganda* (söylenilenlere bakılırsa), *nazarida* (görüşüne göre), *esimda* (hatırladığım kadarıyla), *ma'lumot berishicha* (verilen bilgiye göre), *(uning) nuqtai nazarida* (onun çısından), *eshitishimcha* (duyduğuma göre) vb. sözler konuşulan durum ya da olayın kaynağını gösterir.

4. *uning so'zi bilan* (ona göre/onun sözüne göre), *boshqacha aytqanda* (diğer bir deyişle), *bir so'z bilan aytganda* (tek kelimeyle söylenirse), *ochiq qilib* (açıkça), *qo'polroq qilib aytganda* (kabaca söylemek gerekirse), *ya'ni aynan* (yani/aynen), *to'g'rirogi* (doğrusu), *qisqasi* (kısacası) vb. sözler ise fikrin ifade edilme biçimini, üslubunu gösterir.

5. *odatda* (genellikle), *odat bo'yicha* (her zamanki gibi), *odatga muvofiq* (geleneğe göre) gibi sözler ifade edilen durumun sürekli meydana gelen sıradan durumlar olduğunu ifade eder. Bazı *kirish/kiritma gap* ve *kirish/kiritma birikma* (giriş söz ve cümlecikler) ise dinleyicinin dikkatini ifade edilen fikre çekmek, adeta konuşmaya dâhil etmek için kullanılır. Bunlar; *ko'rdingki* (gördüğün üzere), *ildingki* (bilirsin), *tushunasizmi* (anlıyor musun), *o'ylab ko'r* (bunu düşün), *qani* (hani), *marhamat qil* (merhamet et), *eshit* (dinle), *kechir* (bağışla) vb. sözlerdir (Abdurahmanov vd., 1976, s. 280-281).

Daha çok ara söz ya da açıklayıcı kalıp ifade gibi değerlendirebileceğimiz *kirish/kiritma gap* ve *kirish/kiritma birikma* yapıları, hem müstakil bir cümle hem bir yan cümle hem de bir söz grubu formundadır ve bu nedenle çoğu kez kullanıldığı cümlelerin birleşik bir cümle görünümünü vermesine neden olur. Ancak birleşik cümleyi meydana getiren yapısal öğelerden değil sadece anlamı tamamlayan unsurlardan sayılmalıdır. Çünkü bu tür ifadeler yapıya değil anlama eşlik eder.

Özbekçede kiplik, *modal so'z* (kiplik) kavramıyla karşılaşılır ve *kirish/kiritma* sözlerle birbirinden tam bağımsız konular değildir. Çalışmada elde ettiğimiz neticeye göre kiplik anlam taşıyan, sözcük, sözcük grubu, cümlecik, cümle, ara cümle ve eksilteli cümle olabilen *kirish/kiritma* söz yapıları Özbekçede iki gramer kategorisi olarak zaman zaman ayrılan yönlerinin yanı sıra birbirini bütünleyen iç içe kavramlardır.

Kaynakça

Abdurahmanov, G., Shukurov, Sh. (1973). *O'zbek Tilining Traixiy Grammatikasi, Morfologiya va Sintaksis*. Toshkent: Oqituvchi.

Abdurahmanov, G. A., Shoabdurahmanov, Sh., Hojiyev, A.P. (1976). *O'zbek Tili Grammatikasi Sintaksis*. Toshkent: Fan Nashriyoti.

Asqarova, M., Yunusov, R., Yo'ldoshev M., Muhammedova, D. (2006). *O'zbek Tili Praktikum*. Toshkent: Iqtisod-Moliya.

Abdurahmanov, G., Shukuruv, SH., Mahmudov, Q. (2008). *O'zbek Tilining Tarixiy Grammatikasi Fonetika, Morfologiya va Sintaksis*. Toshkent: O'zbekiston Faylasuflari Milliy Jamiyati.

- Banguoğlu, T. (2007). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Bilgegil, M.K. (1984). *Türkçe Dilbilgisi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Ceritoğlu, M. (2012). *Kırgız Türkçesinin Söz Dizimi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Fozilov, E. (1965). *O'zbek Tilining Tarixiy Morfologiyasi*. Toshkent: SSR Fan Nashriyoti.
- G'ulamov, A.G., Asqarova, M.A. (1965). *Hozirgi O'zbek Adabiy Tili Sintaksis*. Toshkent: O'qituvchi.
- Hengirmen, M. (1997). *Türkçe Dilbilgisi*. Ankara: Engin Yayınları.
- Hojiyev, A. (2002). *Tilshunoslik Terminlarning Izohli Lug'ati*. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat Ilmiy Nashriyoti.
- Karaağaç, G. (2011). *Türkçenin Söz Dizimi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Kononov, A.N. (1960). *Grammatika Uzbekskogo Yazıka*. Moskva: Izdatel'stvo Akademiy Nauk SSSR.
- Kurbanova, M., Karimova, Z. (2020). O'zbek Tilida So'z Gaplarning Pragmatic Xususiyatlari. VII. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Niğde, 503-512.
- Nurmonov, A., Mahmudov, N., Ahmedov, A., Solixo'jayeva, S. (1992). *O'zbek Tilining Mazmuniy Sintaksisi*. Toshkent: Fan Nashriyoti.
- Öz-Özcan, A. (2008). Özbek ve Türkiye Türkçesinde "kesinlik" Bildiren Modal Sözcükler. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, 9, 447-458.
- Özkan M. ve Sevinçli, V. (2021). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. İstanbul: Akademik Kitaplar.
- Özkul, Fatma (1995). Özbek Türkçesinde Gramer Terimleri. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Po'latovna, E. Sh. (2018). Leksik Uusul Bilan Modallik Ifodalash va Modal So'zlarning Tasnifi Masalalari. *Namangan Davlat Universiteti NatDU Ilmiy Ahboratnamesi*, 1(2), 68-70.
- Rahmatullayev, Sh. (2006). *Hozirgi Adabiy O'zbek Tili*. Toshkent: Universitet.
- Sapayev, Q. (2009). *Hozirgi O'zbek Tili, Morfemika, So'z Yasalishi va Morfologiya*. Toshkent: Nizomiy Nomidagi TDPV.
- Sayfullayeva, R., Mengliyev, B., Boqiyeva, G., Qurbonova, M., Yunusova, Z., Abuzalova, M. (2009). *Hozirgi O'zbek Adabiy Tili*. Toshkent: Fan va Texnologiya.
- Toshaliyev, I. (1976). *Hozirgi O'zbek Adabiy Tilida Kiritma Konstruktsiyalar*. Toshkent: SSR Fan Nashriyoti.
- Turniyozov, N., Rahimov, A. (2006). *O'zbek Tili*. Samarqand: Samarqand Davlat Chet Tillari Instituti.
- Yaman, E. (2000). *Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması*. Ankara: TDK.
- Xolmanova, Z.T. (2007). *Tilshunoslikka Kirish*. Toshkent: Mirzo Ulug'bek Nomidagi O'zbekiston Milliy Universiteti.